

ग्रामपंचायत

महाराष्ट्रच्या त्रिस्तरीय पंचायत राज्य व्यवस्थेतील षेवटचा पण अत्यंत महत्वाचा घटक म्हणून ग्रामपंचायतीला महत्वाचे स्थान आहे. ग्रामस्वराज्याची संकल्पना याद्वारे प्रत्यक्षात आणली जाते. प्राचीन काळापासून ग्रामपंचायतीचे अस्तित्व वेगवेगळ्या स्वरूपात सर्वत्र दिसून येते. भारतात ग्रामपंचायतीला "ग्रामसभा" "जनसभा" "ग्रामपंचायत" "जनपद" सभा, इत्यादी वेगवेगळ्या नावाने संबोधले जात असे ब्रिटिशांच्या शासनकाळात मात्र परंपरागत ग्रामपंचायतीचे महत्त्व कमी झाले स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासाठी आधुनिक लोकशाहीच्या तत्वानुसार त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायती मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 नुसार स्थापन झालेल्या व त्या स्थापनेनंतर हा स्वायत्त घटक अधिनियमातील तरतुदीनुसार त्याचे कार्यरत आहे. 73 व्या घटनादुरुस्तीनंतर या कायद्यात आवश्यक बदल करण्यात आले. जिल्हा परिशद व पंचायत समितीच्या त्या आला. िना जोडण्यात

ग्रामपंचायतीची रचना

महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायतीचे प्रमुख दोन भाग दिसतात. 1) कार्यकारीणी 2)

ग्रामसभा

1) कार्यकारीणी :- महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत कार्यकारीणीची सदस्य संख्या लोकसंख्येच्या आधारावर ठरविली जाते. कार्यकारीणीत कमीकमी 7 व जास्तीत जास्त 17 सदस्य असु षकतात लोकसंख्या आणि सदस्य संख्या यांचे प्रमाण खालीलप्रमाणे ठरविण्यात आले आहे.

10.000 किंवा त्यापेक्षा कमी लोकसंख्या	- 7 सदस्य
1000 ते 3000 लोकसंख्या	- 9 सदस्य
2000 ते 3000 लोकसंख्या	- 11 सदस्य
3000 ते 4000 लोकसंख्या	- 13 सदस्य
4000 पेक्षा जास्त लोकसंख्या	- 15 सदस्य

ग्रामपंचायत सदस्यांची निवड प्रौढ मताधिकाराच्या तत्वानुसार व गुप्त मदान पध्दतीने होत असते. लोकसंख्ये च्या प्रमाणात मतदारसंघ पाडले जातात त्यापैकी नियमानुसार काही मतदारसंघ अनुसूचित जाती व जमातीसाठी आणि 50 टक्के जागा स्त्रियांसाठी राखीव ठेवण्यात येतात.

2) ग्रामपंचायतीचा कार्यकाल :- ग्रामपंचायतीचा कार्यकाल 5 वर्ष ठरविण्यात आला आहे. गैरव्यवहार कारणावरून राज्य सरकार ग्रामपंचायत बरखास्त करू षकते. ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकी घेण्याविशीचा निर्णय शासनाकडून घेतला जात असे त्यामुळे ग्रामपंचायतीच्या कार्यकालाबाबत बरेचदा अनिचिध्दतता निर्माण होत असे पण 1892 पासून ती नश्ट झाली.

आता ग्रामपंचायतीच्या निवडणुका नियमितपणे घ्याव्या लागतात.

ग्रामपंचायतीचे पदाधिकारी

सरपंच व उपसरपंच :- ग्रामपंचायतीच्या निवडणुकीनंतर ग्रामपंचायत कार्यकारणीचे सदस्य आपल्या मधुन एकाची सरपंच व एकाची उपसरपंच म्हणुन बहुमताने निवड करतात. याचा कार्यकाल 5 वर्षांचा असतो. कार्यकाल संपण्यापुर्वी सरपंच व गट विकास अधिकाऱ्याकडे व उपसरपंच सरपंचाकडे आपला राजीनामा स्वेच्छेने सोपवु शकतात. सदस्य 2/3 बहुमताने अविश्वास आणुन त्यांना पदच्युत करू शकतात.

सरपंचाचे अधिकार व कार्ये

- 1) वर्षातून सहा वेळेस ग्रामसभेची बैठक बोलाविणे.
- 2) प्रत्येक महिन्याला कार्यकारणीची बैठक घेणे.
- 3) बैठकीचे अध्यक्षस्थान स्वीकारणे व बैठकीला मागदर्शन करणे.
- 4) बैठकीत गावाच्या समस्या व त्या सोडविण्यासाठी उपाय योजना यावर चर्चा करणे व बहुमताने निर्णय घ्यावयास लावणे सदस्यामधील मतभेद समाप्त करण्याचा प्रयत्न करणे.
- 5) ग्रामपंचायतीचे अंदाजपत्रक तयार करुन ग्रामसभेत मंजुर करुन घेणे.
- 6) गावासाठी असलेल्या शासकीय योजनाची अंमलबजावणी करणे.
- 7) कर वसुलीकडे लक्ष देणे
- 8) ग्रामपंचायतीच्या आर्थिक व्यवहारांवर नियंत्रण ठेवणे.
- 9) ग्रामपंचायतीचा रेकार्ड व कागदपत्रे सुरक्षित ठेवणे.

सरपंचाच्या अनुपस्थितीत उपसरपंच त्याचे काम पाहतो. त्यावेळी उपसरपंचाला सरपंचाचे सर्व अधिकार प्राप्त होतात. व सरपंचाच्या सर्व जबाबदाऱ्या त्याला पार पाडाव्या लागतात.

ग्रामसेवक किंवा ग्रामविकास अधिकारी :-

साधारणतः प्रत्येक ग्रामपंचायतीसाठी एक ग्रामसेवक नेमला जातो कधी-कधी दोन ग्रामपंचायतीचा कार्यभार एकाच ग्रामसेवकाकडे सोपविला जातो. मोठ्या ग्रामपंचायतीच्या ग्रामसेवकाला 'ग्राम विकास अधिकारी (टण्क्ण्ट)' असे संबोधले जातात. ग्रामसेवक सर्व ग्रामपंचायतीचा सचिव व शासनाचा प्रतिनिधी असतो. ग्रामसेवक हा सरपंच व ग्रामपंचायत कार्यकारणी सोबत गावाच्या विकासाची कामे करतो. ग्रामसभेला पंचायत समितीच्या बी. डी. ओ. च्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली कार्य करणे लागते.

ग्रामसेवकाची कार्ये :-

- 1) ग्रामपंचायतीच्या बैठकींना व ग्रामसेवकाना उपस्थित राहुन मार्गदर्शन करणे व राजकीय योजनांची माहिती पुरविणे.
- 2) शेती व ग्रामविकासाच्या शासकीय योजना राबविणे.
- 3) ग्रामपंचायतीच्या प्रशासनावर देखरेख ठेवणे.

- 4) ग्रामपंचायतीचे कर वसूल करणे.
- 5) ग्रामपंचायतीचा अहवाल पंचायत समिती जिल्हा परीशद व षासनाकडे पाठविणे.
- 6) ग्रामपंचायतीचे दप्तर सांभाळणे.
- 7) ग्राम पातळीवर जनता व राज्य सरकार यांच्यासाठी किंवा मध्यस्थ म्हणुन काम करणे.

ग्रामसभा :-

पंचायत राज्य व्यवस्थेतील सर्वात महत्वाचा आणि पायाभुत घटक म्हणुन ग्रामसभेकडे बोट दाखविता येईल. ग्राम पातळीवरील प्रत्यक्ष लोकषाहीचा प्रयोग या अर्थाने ग्रामसभेचे वर्णन केल्यास ग्रामसभेचे महत्व लक्षात येते. ग्राम स्वराज्याच्या आपल्या संकल्पनेत गांधीजीना षक्तीषाली व सर्वाधिकारी ग्रामसभा अपेक्षित होती. भारतात प्राचीन काळापासुन तर ब्रिटिष काळापासुन ग्रामसभेचे अस्तित्व दिसुन येते.

मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1958 नुसार महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायतीमध्ये ग्रामसभेची तरतुद करण्यात आलेली होती. ग्रामसभा म्हणजे गावातील मतदारांची आमसभा गावातील सर्व वयस्क नागरिक ग्रामसभेला हजर राहु षकतात आणि आपल्या गावाच्या विकासा बाबत चर्चा करुन निर्णय घेऊ षकतात. तसेच ग्रामपंचायतीच्या आर्थिक व्यवहारावर नियंत्रण ठेवु षकतात. सरपंचाने वर्शातुन सहा ग्रामसभा बोलाविल्या पाहीजे. पाहिजेत त्यापैकी एक ग्रामसभा एप्रिल किंवा मे महिन्यात एक 15 ऑगस्टला एक गांधी जयंती म्हणजे दोन ऑक्टोबरला एक 26 जानेवारीला झाल्या पाहिजेत. उरलेल्या ग्रामसभा पंचायतीने आपल्या सोयीनुसार राहाव्यात.

ग्रामसभेला किमान 100 नागरिक हजर असावे लागतात आवष्यक संख्येने नागरिक अस्तित्व नसतील तर ग्रामसभा म्हणुन केली जाते. व नंतर उरलेल्या दिवषी ग्रामसभा घेतली जाते. ग्रामसभेत बहुमताने घेतलेले निर्णय सरपंचाने 6 महिन्याच्या आत अमंलात आणलेच पाहिजेत अन्यथा सरपंचाला पदावरुन जावे लागते.

ग्रामसभेचे अधिकार व सत्ता :-

- 1) ग्रामपंचायतीच्या कार्यकारिणीची निवड करणे
- 2) सरपंचाने मांडलेले वार्षिक अंदाजपत्रक मंजूर करणे
- 3) आर्थिक वर्शात झालेल्या खर्चाला मंजुरी देणे
- 4) प्रषासनाबाबतच्या अहवालावर चर्चा करणे व सुधारणा सुचविणे
- 5) विकास योजनांच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे
- 6) नविन विकास योजनांना मंजुरी देणे
- 7) ग्रामपंचायतीला सल्ला देणे व मार्गदर्शन करणे
- 8) गावाच्या हिताच्या दृष्टीने ठराव मंजुर करणे
- 9) ग्रामपंचायतीच्या कारभाराबद्दल प्रष्न विचारणे
- 10) प्रषातनातील त्रुटी निदर्शनास आणून त्या दूर करण्याचे उपाय सुचविणे

ग्रामीण जनता जागृत राहुन ग्रामसभेचा प्रयोग यषस्वीरीत्या करु लागली तर गांधीजीचे ग्राम स्वराज्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात येऊ षकते 73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार ग्रामसभेला व्यापक सत्ता आणि घटनात्मक दर्जा देण्यात आला आहे.

ग्रामपंचायती कार्ये

मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम 1985 नुसार ग्रामपंचायतीला वेगवेगळ्या विशयाच्या संदर्भात कार्य करावे लागते जिल्हा परिशदेकडून कार्याबाबत धोरणांची आखणी केली जाते. आणि पंचायत समिती ग्रामपंचायतीच्या सहकार्याने त्या धोरणांची अमलबंजावणी करते. म्हणजे जिल्हा परिशद, आपली सर्व कामे ग्रामपंचायतीपासुन सुरु करते.

1) शैतीविषयक :- पंचायत समितिच्या साहय्याने पिकांचे संरक्षण सुधारित -बी - बियाणांचा

वापर सहकारी षेती धान्य गोदामाची निर्मिती इत्यादी कार्ये ग्रामपंचायतीला करावी लागतात याषीवाय षेतीत नव नवीन प्रयोग पिक स्पर्धा सुधारित अवजारांचा वापर, तज्ञांचे मार्गदर्शन चित्रपट अषा षेती विकासासाठी पोशक योजना राबवाव्या लागतात.

2) पशुसंवर्धन :- पशुसंवर्धन व पशु आरोग्याच्या दृश्टीने पंचायत समितीकडून राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांसाठी सहकार्य करणे हे ग्रामपंचायतीचे कर्तव्य आहे.

3) शिक्षण :- प्राथमिक षाळांसाठी इमारती बांधणे, षैक्षणिक साहित्य उपलब्ध करून देणे षिक्षणाचा प्रसार करणे, नागरिकांना षिक्षणाचे महत्व पटवुन देणे, इ. षिक्षणाविशयक कार्ये ग्रामपंचायतीला पंचायत समितीच्या सहकार्याने करावी लागतात.

4) समाजकल्याण :- गावखेडयाच्या सामाजिक व नैतिक कल्याणाची प्रत्यक्ष जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर असते व त्या अनुशंगाने गावाच्या सामाजिक सांस्कृतिक षैक्षणिक व अर्थिक विकासासाठी प्रयत्न करणे. दारूबंदीला प्रोत्साहन देणे अस्पृश्यता निवारण करणे, आजारी अपंग वृध्द निराश्रीत लोकांना मदत करणे, महिला व बालकांच्या हितासाठी प्रयत्न करणे, हे कार्य ग्रामपंचायतीला करावी लागतात.

5) वैदयकीय आणि आरोग्यविषयक :- गांवातील लोकांना वैदयकीय सोयी पुरविणे आणि त्यांच्या आरोग्याची काळजी घेणे ग्रामपंचायतीचे कर्तव्य ठरते गावात वैदयकीय केन्द्रे दवाखाने, प्रसुतिगृहे, षिक्षणकल्याण केन्द्रे उभारणे नागरिकांना आरोग्याचे महत्व पटवून देणे. साफसफाई व ग्रामीण स्वच्छता राखणे सांडपाण्याची व्यवस्था करणे साथीच्या रोगाना प्रतिबंध घालण्यासाठी उपाययोजना करणे इत्यादी आरोग्यविशयक कामे ग्रामपंचायतीला करावी लागतात.

6) कुटीरोदयोग व ग्रामोदयोग :- ग्रामीन भागात उदयोग धंदयाचा विकास करण्याच्या दृश्टीने छोटया उदयोगांना चालना देणे त्यांना षासनाकडुन आर्थिक महत्व मिळवुन देणे. उदयोगाचे प्रषिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे, आधुनिक तंत्रज्ञानाची माहिती देणे, षासनाच्या आर्थिक योजनांचे फायदे मिळवुन देणे, ग्रामीण कारागिरांना प्रोत्साहन देणे, इत्यादी कार्ये ग्रामपंचायतीला करता येतात.

7) इमारती व दळणवळण :- ग्रामपंचायतीला आपल्या

हद्दीत रस्ते, चापडया बाजाराचे ओटे, पुल तळे , ग्रंथालये इत्यादी बांधकामे करावी लागतात बेघरासाठी गृहनिर्माणाचे कार्यही ग्रामपंचायतीकडे सोपविले जाते.

8) गावाचे रक्षण :- ग्रामपंचायतीला गावाच्या रक्षणासाठी

ग्रामरक्षक दल तसेच पिकांचे रक्षण करण्यासाठी पीक संरक्षण समिती स्थापन करता येते त्याच्या माध्यमातुन गावातील नागरीकांच्या जीवनाचे रक्षण व शेतजमीनीतील पिकांचे चोरापासुन संरक्षण करता येणे.

9) गावातील सामान्य सोयी दिवाबत्ती पाणीपुरठा

सांडपाण्याची व्यवस्था साफसफाई इत्यादीची जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर असते.

10) प्रशासनाविषयक :-ग्रामपंचायतीच्या हद्दीतील मृत्यूचा दाखला देणे, शासकीय कर्मचाऱ्याचा अहवाल शासनाकडे पाठविते महसुलाची कागदपत्रे व सरकारी कामकाजाच्या सर्व नोंदी जतन करणे इ. प्रशासकीय कामाचे प्रकार दफतर सांभाळण्याची जबाबदारी ग्रामसेवकाची असते.

ग्रामपंचायतीच्या उत्पन्नाची साधने :-

वेदर सरकार ग्रामीण विकासासाठी राज्य सरकारला आर्थिक अनुदान देत असते. राज्य सरकार जिल्हा परिशदेला आणि जिल्हा परिशद पंचायत समितीच्या मार्फत ग्रामपंचायतीला आर्थिक अनुदान देते. तसेच शासनाकडुन जे करांचे वाटप केले जाते त्याचा वाटा ग्रामपंचायतीला मिळतो.

करापासुन मिळणारे उत्पन्न :-

- 1) ग्रामपंचायत आपल्या हद्दीतघरपट्टी पाणी पट्टी दिवाबत्ती कर शिक्षण आरोग्य इत्यादी प्रकारचे कर लावुन ते वसूल करीत असते.
- 2) ग्रामपंचायतीच्या हद्दीतुन वसुल होणाऱ्या शेतसाऱ्या मधुन रूपयातील 20 पैसा इतका उपकर ग्रामपंचायतीला मिळतो.
- 3) ग्रामपंचायतीच्या हद्दीतील प्राथमिक शाळापासुन निश्चित अशा शिक्षण कर ग्रामपंचायतीच्या दिला जातो.
- 4) ग्रामपंचायतीच्या हद्दीतील मनोरजन कर ग्रामपंचायतीला मिळतो.
- 5) वाहन कराचा निश्चित भाग ग्रामपंचायतीला मिळत असतो.

शासकिय अनुदान :-

- 1) ग्रामपंचायत कर्मचाऱ्याचे वेतनाची 75 टक्के रक्कम शासनाकडुन अनुदान म्हणुन मिळते या व्यतिरीक्त पंचायत समितीकडुन ग्रामपंचायतीला आर्थिक मदत दिली जाते.
- 2) विकास योजना राबविण्यासाठी 30 टक्के रक्कम ग्रामपंचायतीला मिळते.
- 3) पंचायत समितीकडून विकास कार्याची पाहणी केल्यावर प्रोत्साहनपर अनुदान म्हणुन काही रक्कम ग्रामपंचायतीला दिली जाते.